

פרק שביעי: הנפט במזרח התיכון

א. מבוא

הנפט נמצא במדינות שונות במזרח התיכון אך בעיקר במדינות השוכנות סביב המפרץ הפרסי. מדינות אלו הן: סעודיה, עומן, איחוד נסיכויות הנפט, קטר, בחריין וכווית. שתי מדינות נוספות הנמצאות באזור ונחשבות למפיקות נפט גדולות הן אירן ועיראק. ראה לוח 20.

חלק ממדינות אלו, כמו כווית ואיחוד האמירויות הערביות, היו בעבר מדינות עניות, לא חשובות מבחינה פוליטית וריקות מאוכלוסייה. גילוי נפט בהן ובמדינות נוספות שינה מדינות אלו לעד, גרם לתמורות (שינויים) מרחיקי לכת בכל המזרח התיכון וגרם ליתרונות אך גם לחסרונות במדינות המזרח התיכון.

ב. המזרח התיכון בעבר

רב מדינות המפרץ הפרסי היו בעבר שוממות מיישוב ורק בדויים מעטים חיו שם. הטמפרטורות באזור גבוהות מאוד (40 מעלות צלסיוס בקיץ), הלחות גבוהה מאוד באזורי החוף וכמות המשקעים נמוכה (פחות מ- 200 מ"מ בשנה). בשנת 1940 היה אזור המפרץ שומם, דל באוכלוסין, ואלו שחיו שם עסקו בשליית פנינים, גידול תמרים ואף היו שם תושבים שהיו פיראטים (שודדי ים). ראה מפה 27.

ג. גילוי נפט

בעקבות גילוי הנפט עבר האזור את המהפכה הכלכלית הגדולה בתולדות העולם!!! הנפט התגלה כבר בתחילת המאה ה-20 באירן (1908) אך עיקר הפיתוח של שדות הנפט החל לאחר מלחמת העולם השנייה. מדינות המפרץ אינן היחידות בעולם שיש להן נפט אולם במקום זה חברו שלושה גורמים: כמויות עצומות של נפט, הפקה קלה יחסית (כי הנפט נמצא קרוב לפני השטח) וכן העובדה שרב המדינות שמפיקות אותו כמעט ואינן צורכות אותו ולכן רובו של הנפט מיועד לייצוא. בנוסף, 66% מכלל עתודות הנפט הידועות בעולם נמצאות באזור המפרץ הפרסי ועל כן ברור מדוע מעצמות העולם העשירות וחברות הנפט שלהן עושות מאמצים רבים להבטיח שליטה והשפעה ארוכת טווח על חלק זה של העולם. מלבד הנפט, נמצאות במזרח התיכון כמויות גז גדולות וכיום כולל אזור המפרץ הפרסי 33.7% מהעתודות המוכחות של הגז העולמי.

ד. התנאים להיווצרות נפט

הנפט הוא נוזל כהה, שמנוני וצמיג, שבעיקרו הוא תערובת של פחמימנים שונים (תרכובות הבנויות מהיסודות פחמן ומימן באחוזים שונים). על פי התיאוריה המקובלת, הנפט נוצר במשך מיליוני שנים

מריקבונם של בעלי חיים ימים (בנתוס ופלקטון). לאחר מותם הם שקעו לקרקעית הים, חול הים כיסה אותם ובשל שינויים של לחץ וטמפרטורה, הם הפכו לאותו נוזל הידוע בשם נפט.

להיווצרותו של מאגר נפט נחוץ שילוב של ארבעה תנאים:

תנאי ראשון- תנאים מתאימים להיווצרות נפט: טמפרטורה נוחה של המים ועומק לא רב **בעלי חיים ימיים**

ששקעו בקרקעית הים ובעקבות לחץ או אורניזמים הפכו מחומר מוצק לנוזל

תנאי שני- הימצאותם של סלעי מאגר שאליהם נודד הנפט ומהם ניתן להפיקו. סלעי מאגר אידיאליים הם סלעים נקבוביים כגון סלעי חול, גיר ודולומיט.

תנאי שלישי- נוכחות סלעי חיפוי כמו גבס אשר מחפים על סלעי המאגר ומונעים את בריחת הנפט מסלעי מאגר כלפי מעלה.

תנאי רביעי- מבנה תת קרקעי, דוגמת קמר היוצר מלכודת נפט. באין מבנה כזה עלול הנפט לנדוד לצדדים וכלפי מעלה, למרות סלעי החיפוי. הנפט הנלכד בקמרים מצטבר בשיא הקמר, מעליו מצטבר הגז ומתחתיו המים. צורה נוספת של מלכודת היא פקק מלח.

ראה תרשים 28.

במזרח התיכון יש כמויות גדולות של נפט מכיוון שבאזור זה שררו תנאים אידיאליים להצטברות נפט. באזור היה בעבר ים קדמוני המכונה ים תתיס. התנאים ששררו בים זה- עומק לא רב ואקלים חם- הפכוהו לבית גידול אידיאלי לפלנקטון, שממנו נוצר הנפט בתהליכי ריקבון בקרקעית הים. סלעים נקבוביים שהיו באזור- סלעי משקע וסלעי אבן חול- קלטו את הנפט אליהם. סלעי חיפוי, דוגמת חווארים וקירטונים, מנעו את בריחתו, ומבני קימוט פשוטים וגדולים יצרו מלכודות נפט מוצלחות.

ה. הובלת נפט מהמזרח התיכון ליעדיו השונים

לו התבצע שיווק הנפט רק על פי השיקול של הדרך הקצרה ביותר, נראה כי הדרך הקצרה ביותר להוביל נפט לאירופה מתחילה בשדות הנפט הצפוניים של המזרח התיכון- בטורקיה, בסוריה ובצפון עיראק- ונמשכת בצינורות לנמלי הים התיכון ומשם במכליות לאירופה ולאמריקה הצפונית. אולם, המציאות מורכבת יותר ולתוכה נכנסים שיקולים נוספים:

שיקול ראשון (שיקול כלכלי)- שדות הנפט בצפון עיראק ובסוריה אינם מפיקים נפט בכמות מספקת ועל כן מעבירים נפט לאירופה גם דרך שדות הנפט באזור המפרץ הפרסי. בנוסף, חלק מהמכליות ששטות מהמפרץ הפרסי אל אירופה אינן יכולות לעבור דרך תעלת סואץ (וזאת מכיוון שהן מכליות ענק) ועל כן הן חייבות להקיף את אפריקה ובכך עולה הובלת הנפט.

שיקול שני (שיקול פוליטי)- השיקולים הפוליטיים משפיעים רבות על מיקום צינורות הנפט. להלן שלוש דוגמאות:

דוגמא ראשונה- בעבר, הוביל צינור נפט מצפון עיראק ללבנון דרך סוריה אך הוא נסגר מכיוון שבין עיראק לסוריה היחסים הפכו להיות עכורים. כתחליף, בנתה עיראק צינור שמוביל את הנפט מצפון עיראק לטורקיה ומשם לאירופה.

דוגמא שנייה- נפט מצפון עיראק הועבר עד שנת 1948 לחיפה ומשם הוא הועבר לאירופה. הקמת מדינת ישראל גרמה לכך שזרימת הנפט הופסקה בצינור זה.

דוגמא שלישית: בשנים 1967 – 1975 נסגרה תעלת סואץ בשל רצונו של נאצר (נשיא מצרים) ליצור משבר באזור. כתחליף הונח צינור נפט מאילת לאשקלון, וצינור נפט אחר מדרום לעיר סואץ למסוף נמל אלכסנדריה.

ניתן להוסיף שכל מדינה מעוניינת שצינור נפט יעבור בתחומה מפני שאז אותה מדינה מקבלת תמלוגים גבוהים, היא נהנית מסלילת כביש לאורך תוואי הצינור וכן מבנייה והרחבה של נמלי ים ובמקרים מסוימים נהנית אותה מדינה מהקמת בתי זיקוק בתחומה. מצרים וטורקיה הן הנהנות העיקריות מעניין זה, שכן מצרים שולטת על תעלת סואץ וטורקיה מובילה נפט עיראקי.

בשנים האחרונות נתגלו שדות נפט רבים סביב הים הכספי (הנפט נתגלה בשטחן של רוסיה ואזרביג'אן) ובעקבות זאת הן אירן והן טורקיה רוצות שצינור שיוביל את הנפט משם יעבור דרכן. ראה מפה 29.

1. אירגונים כלכליים במזרח התיכון הקשורים לנפט ושינויים במחירי הנפט

הנפט הוא מצרך חיוני שחברה מודרנית אינה יכולה בלעדיו, ומכיוון שמספר המדינות המייצאות נפט הוא קטן, נוצר מצב שבו למדינות המייצאות נפט יש אמצעי רב כוח להתעשרות מהירה. הן יכולות לדרוש מחירים גבוהים עבור הנפט שלהן והן גם יכולות לאיים על מדינות שונות בחרם נפט כאמצעי לסחוט אותן. עם זאת, יש תקופות שבהן הביקוש לנפט מהמזרח התיכון יורד וזאת כאשר מתגלים שדות נפט חדשים או כאשר יש נטייה לצמצם את השימוש בנפט ולעבור להשתמש באמצעי אנרגיה אחרים.

במטרה להסדיר את מחירי הנפט ולהגן על האינטרסים שלהן התארגנו המדינות המייצאות נפט בארגון אופ"ק ובארגון בת שנקרא אואפ"ק.

להלן ארבע דוגמאות שהשפיעו על מחירי הנפט:

דוגמא ראשונה- בשנת 1973, בגלל מלחמת יום הכיפורים, הפסיקו כל מדינות ערב את יצוא הנפט שלהן למדינות העולם (החלטה זו התקבלה בארגון אופ"ק) והדבר הביא לעליית מחירים מסחררת.

דוגמא שנייה- בשנת 1979 הייתה הפיכה באיראן וחומייני עלה לשלטון ובעקבות הפיכה זו חלה עלייה ניכרת במחירי הנפט בעולם.

דוגמא שלישית- מלחמת איראן- עיראק בשנים 1980 – 1988. שתי מדינות אלו נזקקו לכסף רב לצורכי חימוש ומשום כך "שברו" את המגבלות על מכסות יצוא הנפט שהטיל עליהן אופ"ק. השוק העולמי "הוצף" בכמויות נפט גדולות ומחירי הנפט ירדו במהירות.

דוגמא רביעית- במלחמת המפרץ הראשונה שנערכה בשנת 1991 שרפה עיראק בארות נפט רבות בכווית ואירוע זה גרם לבהלה זמנית בעולם ועל כן מחירי הנפט עלו.

ז. תמורות (שינויים) במפרץ הפרסי בעקבות מהפכת הנפט

הנפט הרב שנמצא במזרח התיכון ובעיקר במדינות המפרץ הפרסי הזרים כמויות כסף אדירות למדינות שיש להן שפע נפט. הכסף הרב גרם לשינויים רבים במדינות אלו. להלן השינויים:

(1) **פיתוח כלכלת המדינה: הקלאות, תעשייה ושרותים** - בסעודיה פיתחו את ענף החקלאות (הם הקימו חוות חקלאיות גדולות והחלו לגדל חיטה על אף התנאים האקלימיים הקשים), בנו בתי חולים ושכונות חדשות וכן הקימו בתי זיקוק, מפעלים פטרו כימיים, תחנות כוח ועוד. באירן תכננו בשנות ה-70 לייצר יותר פלדה, יותר מלט, להקים תחנות כוח גרעיניות, נמלים, כבישים, שיכונים ועוד. חלק מתכנונים אלו התבצעו.

(2) **בניית תשתיות תחבורה** - במדינות המפרץ נבנו תשתיות שונות כגון נמלי תעופה (חלק מנמלי התעופה הם מהמפוארים בעולם) ובעיקר נמלי ים אשר יכולים לטפל בכמויות האדירות של הסחורות שהגיע לאזור.

(3) **תהליך העיור מהיר** - גילוי הנפט הביא למעבר של תושבים רבים אל עבר ערים חדשות שנבנו. לדוגמא: אבו דאבי הייתה בשנת 1965 מאהל בלבד, בשנת 1976 חיו בה 30 אלף תושבים ובשנת 1995 חיו בה 250 אלף תושבים כשבעיר יש גורדי שחקים, שדות תעופה ונמל ימי גדול ביותר. אולם, היו מקרים שערים לא מילאו את הצפיות ודוגמא לכך היא העיר יבוע שבסעודיה. עיר זו נחשבה לעיר המתוכננת בעולם ובעלת אזור התעשייה הגדול בעולם אולם היא לא קלטה אוכלוסייה רבה וזאת מכיוון שתושבים לא רצו להגר לשם וכן היו בעיר בעיות מנהליות שונות שהקשו על פיתוחה.

(4) **הגעת עובדים זרים** - פיתוח המדינה, בניית תשתיות, הרחבת הערים הקיימות ובניית ערים חדשות הביאו לדרישה גבוהה של כוח אדם רב שהחל להגיע למדינות המפרץ בהיקף חסר תקדים. כוח אדם זה כלל פועלים פשוטים, פועלים מקצועיים (מורים, אחיות ורופאים) וכן אנשי מינהל בכירים. בשנת 1998 התגוררו סביב חופי המפרץ ובסביבתו קרוב ל-15 – 16 מיליון בני אדם כאשר שני שלישי מהם הם עובדים זרים.

כמות המהגרים הרבה גרמה לחלק מהמדינות לגרש עובדים (הן בשל בעיות חברתיות והן בשל בעיות ביטחוניות) כמו סעודיה שגירשה מתחומה 800 אלף עובדים מתימן ומסודן. **ניתן להציג את העובדים הזרים כבעייה – כמות גדולה של עובדים זרים המאיימים על המרקם החברתי במדינה**

העובדים הזרים שנשארו במדינות המפרץ שלחו (ושולחים) את משכורתיהם למדינות המוצא ודוגמא לכך היא מצרים שאחת ההכנסות המרכזיות שלה היא ממטבע זר שזורם אליה מעובדים מצרים שעובדים במדינות המפרץ הפרסי. מצרים מרוויחה גם מצמצום האבטלה בעקבות מעבר של מובטלים רבים אל עבר מדינות המפרץ. אולם, להגירה יש גם תוצאות שליליות והן דלדול כוח אדם מקצועי ומיומן במדינת המוצא וכן מתחים חברתיים שנוצרים בין משפחות המקבלות כסף מבני משפחתם העובדים בחו"ל לבין משפחות שלא מקבלות כסף.

ראה דיאגרמה 31.

ח. ההשפעות השליליות של הפקת הנפט

לגילוי הנפט ולהפקתו נלוו גם תוצאות שליליות:

1) זעזועים פנימיים (בתוך המדינה)- הפיתוח המזורז של מדינות המפרץ הביא לשיבוש במערכת החיים המסורתית. הגירת מיליוני זרים לארצות המפרץ זעזעה את המבנה החברתי שלהן. בכווית, למשל, האוכלוסייה הזרה כפולה בגודלה מהאוכלוסייה המקומית, מצב המבטיח זעזועים חברתיים. כדי למנוע זעזועים כאלה הקימו מדינות המפרץ מנגנוני פיקוח חזקים, ואלה גרמו לפגיעות בזרים ולהשפלתם. בנוסף, מוסדות הדת המוסלמית לא ראו בעין יפה את כניסת תרבות המערב, הפרסומת, הלבוש הלא צנוע, סרטים, משקאות חריפים וחופש לנשים. דוגמא לכך היא המהפכה באירן בשנת 1979 שהעלתה לשלטון כהני דת קיצונים ובראשם חומייני.

2) זעזועים חיצוניים- במפרץ הפרסי נוצר מצב שמזמין בעיות. יש שם יותר מדי נפט המביא יותר מדי כסף לפחות מדי אנשים. מצב זה מנקר את עיני השכנים הנמצאים בסמוך: ירדן, סוריה, אירן, עיראק, תימן, סודן ובמידה מסוימת גם מצרים וטורקיה. דוגמא לכך היא פלישתה של עיראק לכווית בשנת 1990 בטענה שכווית היא חלק מעיראק.

לסיכום ניתן לומר, שהנפט משפיע על המדינות המפרץ הפרסי בכך שהן נהנות מתמלוגים ישירים מהנפט ומפתחות את מדינתן אך מצד שני הן סובלות מבעיות של מהגרים. המדינות סביבן נהנות מכספים עבור מעבר הנפט בתחומן או על ידי כך שהן שולחות עובדים לארצות הנפט ונהנות משכרם הנשלח הביתה אך מצד שני הן מפתחות תלות כלכלית במדינות עם מאגרי נפט.